

S.Ə.XASIYEVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

ALMAN DİLİNDƏ MODALLIQ VƏ MODALLIĞIN İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Açar sözlər: alman dilində modal feillər, modallıq, modallığın ifadə vasitələri, dil, qrammatik vasitələr, keçmiş zaman

Ключевые слова: модальные глаголы в немецком языке, модальность, модальные средства выражения, язык, грамматические средства, прошедшее время

Key words: modal verbs in the German language, modality, modal means of expression, language, grammatical means, past tense

Dilçilik elmi modallığın tədqiqində uzun yol qət etmişdir. Modallıq danışanın dediklərinin məzmununun reallığa münasibəti bildirir. O yazır ki, modallıq müxtəlif vasitələrlə – qrammatik, leksik vasitələrlə ifadə oluna bilər. Modallığın qrammatik ifadə vasitələrinə feilin şəkillərini, modal feilləri və s. misal göstərmək olar.

Modallıqla bağlı əsas problem onun hansı kateqoriyaya aid edilməsidir ki, bu bərdə giriş hissəsində məlumat vermişik. Modallıqla bağlı digər ziddiyyətli problem onun hansı tiplərinin olmasıdır. H.Buşa, G.Helbiq modallığın üç tipini göstərirlər:

1) obyektiv modallıq tipində danışanın nöqteyi-nəzərindən deyilmiş cümlənin məzmununun həqiqətə uyğunluğu ifadə olunur; 2) subyektiv modallıq tipində danışanın söyləmin məzmununa münasibəti əks olunur; 3) törəmə tipli modallıq daha mürəkkəb struktura malikdir (9).

Modallıq çox mürəkkəb bir hadisədir və demək olar ki, bütün dillərdə baş vermə ehtimalı böyükdür. Nətiqələr müəyyən nəticə əldə etmək üçün modallıq vasitəsilə məlumatı və ya cümlənin həqiqi ifadəsini dəyişdirirlər (6; 7). Modallığın tərifində feilin kateqoriyaları xüsusi yer tutur. Şifahi modallıq feilin kateqoriyaları ilə ifadə olunur. “Modus”, əslində, yalnız bir kateqoriyadır, lakin dilçiliyin ən çox məşğul olduğu mövzudur. Feilin kateqoriyası üç ifadə vasitəsinə bir-birindən fərqləndirir. Bunlara indikativ, konjunktiv və imperativ aiddir. “Indikativ” reallıq, həqiqət forması adlanır və real olan bir şeyi ifadə etməyə xidmət edir. “Indikativ” bütün mətnlərdə və dillərdə ən geniş yayılmış formadır: 1) /Er schläft// (O yatır); 2) /Die Menschen in Afrika müssen wegen der stark ausgebreiteten Armut verhungern// (Afrikadakı insanlar geniş yayılmış yoxsulluq səbəbi ilə acından ölmək məcburiyyətində qalırlar).

“Indikativ” həqiqətə uyğun olmayan bir şeyi də ifadə edə bilər: /Der Mann im Mond macht die Laterne an// (Aydakı adam fənəri açır).

“Indikativ”, həmçinin, həqiqətə uyğun olmayan, amma təsəvvür edilməsi mümkün olan bir şeyi də ifadə edir: /Wahrscheinlich müssen die Menschen in Afrika wegen der stark ausgebreiteten Armut verhungern// (Afrikadakı insanların geniş yayılmış yoxsulluq səbəbi ilə acından ölməsi ehtimalı böyükdür).

“Indikativ” bütün qrammatik zamanlarla işlənir və müxtəlif yollarla modal gücə sahib olur: modal zərflər (sicherlich - bəlkə, əlbəttə), modal söz qrupları (Meinung nach – mənim fikrimcə), müəyyən feillər (glauben, vermuten – inanmaq, şübhələnmək), müəyyən zaman formaları (Futur: Alles wird gut. – Gələcək zaman: Hər şey yaxşı olacaq.) və əlbəttə ki, modal feillər.

“Konjunktiv” qeyri-real, hipotetik və ya qeyri-müəyyən bir şeyi ifadə edir və eyni zamanda bir ehtimal forması kimi başa düşülür. “Konjunktiv” arzunu, həddindən artıq nəzakəti ifadə etmək və dolaylı nitq kimi çıxış etmək üçün istifadə olunur. Forma baxımdan

indiki zaman kökündən yaranan (Konjunktiv I) və keçmiş zaman kökündən yaranan (Konjunktiv II) iki forması var (10).

Konjunktiv I. Bu forma ən çox arzu və ya istəyin ifadəsi kimi istifadə olunur: /Wir haben gesagt, dass wir an den Strand fahren// (Biz çimərliyə gedəcəyimizi dedik). Həmçinin, “Konjunktiv I” dolayı yolla nitqin gücünü artırmaq üçün də istifadə olunur: 1) /Es komme was wolle// (Nə olursa olsun, gəl); 2) /Gott sei Dank// (Allaha şükür).

Konjunktiv I bir növ xahiş, tələb kimi, xüsusilə riyazi mətnlərdə, reseptlərdəki təlimatlarda (insan ilə əlaqəli dərman və ya yemək reseptləri kimi) rast gəlmək olar: 1) /Man nehme täglich zwei Mal eine Tablette// (Gündə iki dəfə, bir dərman qəbul edin).

Onu qeyd edək ki, bu nümunənin əmr formasında olduğunu bildirən dilçilər də vardır. Məsələn: /Nimm täglich zwei Mal eine Tablette!

Alman dilində “Konjunktiv II” “Konjunktiv I”dən daha çox işlənir. Bu forma real olmayan bir vəziyyətə işarə edir və nadir hallarda dolayı nitqi ifadə edir (7). “Konjunktiv II” aşağıdakı hallarda əsas cümlələrdə yer alır:

1. Təxirə salınan, reallaşmayan şərt cümləsi: /Es wäre schön, wenn du kommst// (Gəlsən, yaxşı olar);

2. Əlçatmaz bir istək: /Wenn ich doch nur mehr Zeit hätte// (Kaş ki, daha çox vaxtım olardı);

3. Reallaşmayan, həqiqətdə baş verməyən modal feil quruluşu (keçmişdə baş verənlərə işarə edir): a) /Sie hätten diesen Verbrecher einsperren sollen// (Bu cinayətkarı həbs etməli idiniz); b) /Du hättest besser auf deine Brieftasche aufpassen müssen// (Cüzdanına qarşı daha diqqətli (ehtiyatlı) davranmalı idin);

4. Nəzakətli, mədəni istək: a) /Könnte ich Sie bitten, mir diese Frage zu beantworten? (Bu sualı mənim üçün cavablandırmağınızı xahiş edə bilərəmmi?); b) /Dürfte ich Ihnen eine Frage stellen? (Sizə bir sual verə bilərəmmi?)

5. Əmin olmadığımız, şübhəli suallar və fərziyyələr: a) /Sie dürften bald kommen// (Onlar bu yaxınlarda gəlməlidirlər); b) /Könnte das wirklich passiert sein? (Bu, həqiqətən, baş vermiş ola bilərmi?)

Modal feillərin “Konjunktiv II” forması. Können, sollen, müssen modal feilləri məsləhət və ya tövsiyə mənasında “Konjunktiv II” formasında işləyə bilər: a) /Du könntest auch mal “Nein” sagen// (“Yox” da deyə bilərdin); b) /Du solltest weniger arbeiten//. (Daha az işləməlisən); c) /Du müsstest mal wieder Urlaub machen// (Yenidən tətildə getməlisən).

“Können” ilə məsləhət və ya tövsiyə verə bilərsiniz, lakin daha vacib tövsiyə və ya məsləhətlərdə “müssen” və “sollen”dən istifadə etməyiniz məqsədəuyğundur. “Konjunktiv I” və “Konjunktiv II” formalarının yerində “würde + Infinitiv” (məsdər) işləyə bilər. Məs: /Ich würde alles für dich tun// (Sənin üçün hər şey edərdim).

“Imperativ” (əmr) bir və ya bir neçə şəxsə istək, əmr, tələb, eyni zamanda, mədəni dəvət və ya xahiş ifadə etmək üçün istifadə olunur. Əmr forması yalnız indiki zaman kökü ilə ikinci şəxsin tək və cəmində düzəlir. Brinkmana görə, beş fərqli əmr forması vardır: 1) bir şəxsə əmr etmək; 2) bir qrupa əmr etmək; 3) natiqin daxil olduğu bir qrupa səslənmək; 4) komanda şəklində bir qrupa əmr vermək: Stehen bleiben! – Yerinizdə durun!; 5) müəyyən bir yerə bağlı olan və müəyyən bir yerdə addımlayan hər kəsə ünvanlanan ümumi təlimat: Einsteigen! – İçəri girin!

Ümumilikdə dörd əmr formasını bir-birindən fərqləndirmək olar: du (sən), ihr (siz), Sie (Siz), wir (biz). Nümunə: Alle aufgestanden! Geh’ weg! (Hamı qalxdı! Çıx get!)

Modal feillər tərəfindən ifadə edilən bu istəklər əmrdən fərqlənir, onlar yalnız istək kimi başa düşülür, əmr formaları isə tələbin yerinə yetirilməsini gözləyir. Həmin modal feillərə yalnız müssen, sollen və dürfen modal feilləri aiddir: 1. /Du musst kommen! – (Gəlməlisən! 2. /Du solltest jetzt aufstehen! Du darfst jetzt gehen! –) İndicə qalxmalısən! İndi gedə bilərsiniz!

Modallıq haqqında fikirlər modallıq kateqoriyalarını – epistemik və epistemik olmayan (qeyri-epistemik) iki altkateqoriyanı fərqləndirməyin ənənəvi yollarını təsvir edir. Qeyri-epistemik (obyektiv) dedikdə deyilənlərin reallıqla əlaqəsi başa düşülür. Bu kateqoriya natiqin və ya yazanın qiymətləndirdiyi deyilənləri reallıq nöqtəyi-nəzərindən ifadə edən epistemik (subyektiv) kateqoriyaya qarşı çıxır. Hər iki modallıq növü dildə eyni səviyyədə mövcud deyil, daha doğrusu, epistemik istifadə qeyri-epistemik istifadədən asılı şəkildə mövcuddur. Hər iki modallıq növü eyni cümlədə birlikdə ola və bu zaman qeyri-epistemik modallıq növü, əsasən, hər hansı bir fikirdə məcburi olması ilə fərqləndirilə bilər. Bu o deməkdir ki, hər hansı bir şəxs öz fikrini şifahi və ya yazılı nitqdə ifadə edərkən həmin fikri qeyri-epistemik modallıq növü olmadan təsəvvür etmək mümkünsüzdür; nümunə olaraq, ən birinci modal feillərin adını çəkmək lazımdır. Epistemik növdə hər hansı bir fikir istəyə bağlı olaraq, yəni qeyri-məcburi şəkildə özünü göstərir.

Modal feillər modallığı ifadə edən leksik vasitədir. Divald deontik terminini qeyri-epistemik növ üçün ümumi bir termin kimi istifadə edir. Lakin o, bunu müəyyən məhdudluqla göstərir, çünki bütün modal feillər zərurət baxımdan təsvir edilə bilməz (10, s. 27). Müqayisə:

1. /Er darf ins Kino gehen// (Ona kinoya getməyə icazə verilir).
2. /Er kann Auto fahren// (O maşın sürə bilər).
3. /Er mag nicht tanzen// (O rəqs etməyi xoşlamır).
4. /Er muss zu Hause bleiben// (O evdə qalmalıdır).
5. /Er soll den Abwasch machen// (O qabları yumalıdır).

Bu misallar mövzunu əyani şəkildə izah edir. Göründüyü kimi, modal feillər yalnız məcburiyyət (4) və ya lazımlılıq, şəxsi öhdəlik (5) kimi anlayışları deyil, həmçinin icazə, bacarıq, istək kimi anlayışlarda ifadə edir.

Ədəbiyyat

1. Rzayev, V.V. Alman dilinin qrammatikası / V.V.Rzayev. – Bakı: Təfəkkür, – 2014, 250 s.
2. Səfiyev, R.V. Alman dili qrammatikası. / R.V.Rzayev. – Bakı, – 2018.
3. Арсеньева, М.Г. Deutsche Grammatik. –СПб.: Антология./М.Г.Арсеньева, Е.В.Нарустратг.–Москва,–2012.–544 с.
4. Сосна, Т.В., Гасова, О.В. Deutsche Grammatik. / Т.В.Сосна, О.В.Гасова. – Минск, – 2013, – 161 с.
5. Завьялова, В.М. Грамматика немецкого языка. / В.М.Завьялова, И.В.Извольская. – Москва, – 2012. – 272 с.
6. Whitt, R.J. Evidentiality and Perception Verbs in English and German / R.J.Whitt. – California: Berkeley, – 2008. – 398 p.
7. Baumann, C. Bedeutung und Gebrauch der deutschen Modalverben: Lexikalische Einheit als Basis kontextueller Vielheit. / C.Baumann. – Berlin, – 2017. – 479 S.
8. Bertelsmann, S. Deutsche Grammatik. / S.Bertelsmann. – Berlin, – 2000. – 445 S.
9. Buscha, J., Helbig, G. Deutsche Grammatik. / J.Buscha, G.Helbig. – Stuttgart, –2001. –654 S.
10. Diewald, G. Die Modalverben im Deutschen (Reihe Germanistische Linguistik). / G.Diewald. – Leipzig, – 1999. – 125 S.
11. Drax, F. Modalverben – ein Unterrichtsentwurf für den Unterricht im Fach Deutsch als Fremdsprache / F.Drax. – Düsseldorf, – 2009. – 75 S.

С.А.Хасиева

Модальность и средства выражения модальности в немецком языке

Резюме

В этой статье обсуждается модальность и способы выражения модальности на немецком языке. В статье также затрагиваются способы выражения модальности, примеры которых приведены на немецком и азербайджанском языках.

S.A.Khasiyeva

Modality and the means of expressing modality in the German language

Summary

This article discusses modality and the means of expression of modality in German. The article also touches on the means of expressing modality, examples of which are given in German and Azerbaijani.

Rəyçi: filol.f.d. C.M.Babayev

Redaksiyaya daxil olub: 18.01.2022